

ЩЕ РАЗ ПРО АСТРАГАЛИ В ПОХОВАННЯХ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ДДБК)

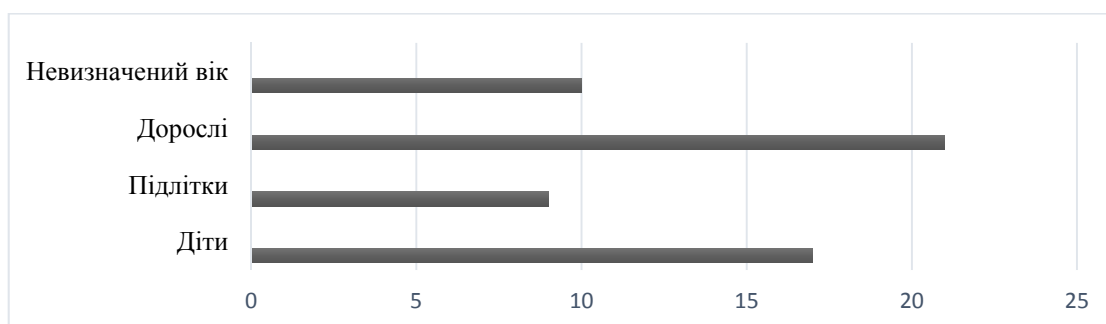
О. Ю. Орловська, Р. О. Литвиненко

Анотація. Статтю присвячено дослідженню практики використання астрагалів у поховальному обряді дітей та підлітків людності Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК) середньої бронзи. Мета статті – проаналізувавши існуючі археологічні та етнографічні джерела, виявити особливості застосування астрагалів у дитячих та підліткових похованнях ДДБК. В ході дослідження розглянуто поховання, в реманенті яких трапляються астрагали, продемонстровано наявність у похованнях дітей та підлітків унікальних наборів астрагалів, проаналізовано наявність згадок про використання астрагалів у відомих етнографічних джерелах. Основними напрямками використання астрагалів (зокрема й в поховальному обряді), на думку авторки статті, є виконання за їх допомогою різноманітних ритуалів, в яких, зокрема, активну участь брали діти та підлітки.

Ключові слова: середня бронза, Дніпро-Донська бабинська культура, астрагали, поховальний обряд.

Вивчаючи історію додержавних суспільств, науковці звертається до археологічних джерел, здебільшого представлених поселеннями й могильниками. Поховання, як історична пам'ятка, хоча й пов'язані зі «світом мертвих», можуть надати широкий спектр інформації про повсякденне життя та релігійні уявлення прадавніх соціумів. У світлі цієї проблеми важливу роль відіграє поховальний реманент. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК) містять різноманітний реманент (керамічний посуд; вироби з каменю, кістки, бронзи, дерева; прикраси; кістки жертвних тварин тощо), серед якого особливу групу складають астрагали – таранні кістки копитних. Знахідки астрагалів трапляються у захороненнях різних вікових груп, проте за тенденцією, такий супровід є притаманним саме дітям і підліткам. У цій публікації ми спробуємо виявити основні особливості дитячого та підліткового поховальних обрядів ДДБК з астрагалами.

Доступна авторці джерельна база Дніпро-Донської бабинської культури видається цілком презентабельною та представлена масивом з 565 курганных поховань, 527 з яких забезпечені статевовіковими визначеннями. Астрагали були виявлені у реманенті 57 поховань, вікова приналежність яких подається нижче (див. графік 1).

Графік 1. Кількісні показники поховань ДДБК з астрагалами

Щодо символічного навантаження астрагалів та статусу тих, хто з ними був похований, написано чимало праць [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 тощо]. Наведемо тут лише кілька точок зору, які висловлюють вчені, досліджуючи степові культури, певною мірою близькі до ДДБК. Так, В.В. Циміданов вважає, що так звані «астрагальщики» мали особливий статус у зрубній культурі, де вони відносилися до одного з рангів жерців, були професійними ворожбитами, і цей статус передавався у спадок, чим пояснюються дитячі поховання з астрагалами [9]. Також В.В. Циміданов вважає, що присутність астрагалів у

похованні пов'язана зі соціальним статусом небіжчика [10]. Для ДДБК характерним є розміщення астрагалів всередині могили поряд із тілом небіжчика. Якоїсь сталої системи в цьому не простежено. Астрагали локалізуються в різних місцях: навколо голови, попереду на рівні грудей (так звана зона маніпулювання) [5], навпроти живота (зона носіння) [5] й колін, в ногах, за спиною, за шиєю, за тазом (рис.1). У переважній більшості випадків астрагали були згруповані позаду та попереду небіжчика; у випадках великої кількості покладених таранних кісток, їх уклали у вигляді видовжених скупчень і ланцюжків на долівці могили [6].

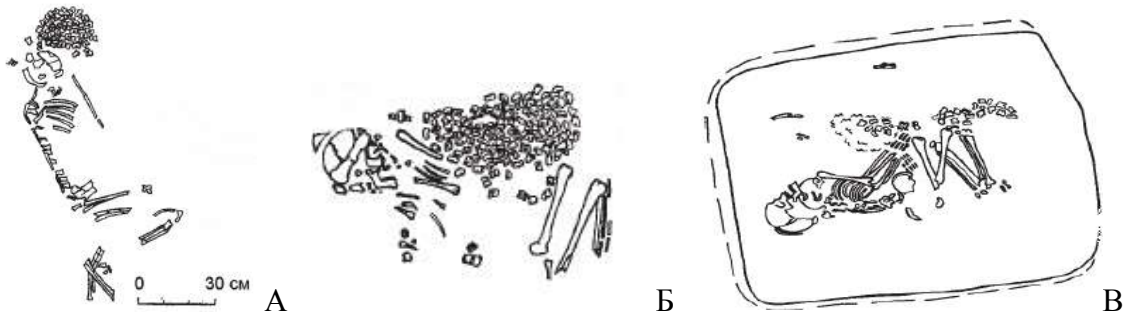
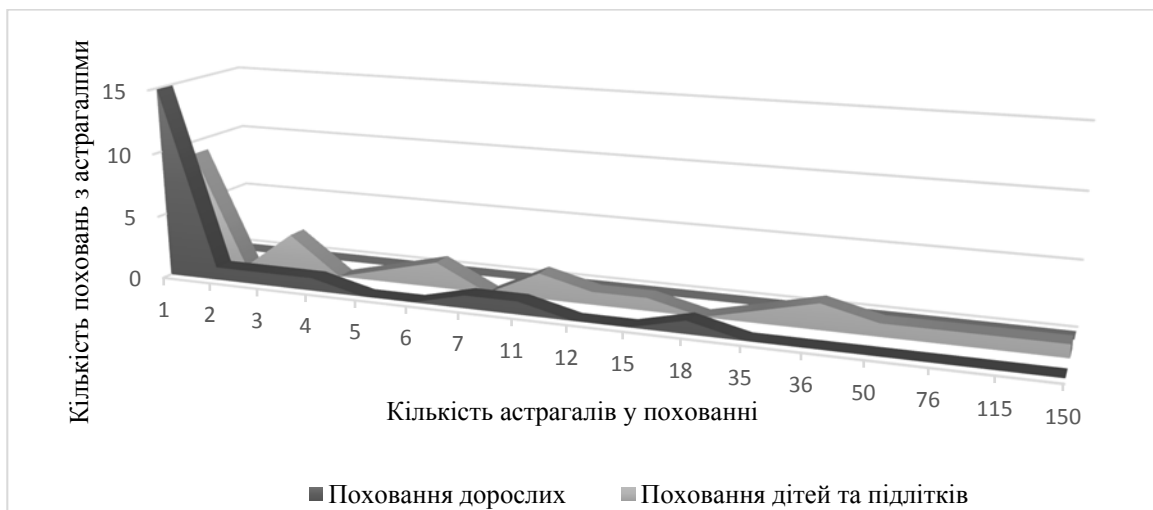

Рис. 1 А – Шахтарськ к. 8 п. 3; Б– Макіївка к. 4 п. 1; В – Відродження II к. 2 п. 4

Кількість астрагалів у похованнях не є однаковою: від 1 до 150. Причому 1 астрагал трапляється найчастіше (28 поховань), по 2 випадки з 6, 8, 36 астрагалами, по 3 випадки з 2, 3 та 11 астрагалами, та по одному випадку з 4, 7, 12, 15, 18, 32, 35, 50, 76, 115, 138, 150 астрагалами. Варто також наголосити, що для поховань дорослих, незалежно від статі, характерним можна визнати наявність 1 астрагала. А от для поховань дітей та підлітків ледве не правилом є присутність наборів альчиків, нерідко доволі значних, що складаються з кількох десятків і навіть сотні-півтори кісточок [6]. В.В. Циміданов висуває припущення, що з часом астрагали втрачали свої гральні (та ворожильні) функції та ставали амулетами, про що свідчать чисельні поховання дорослих з одним астрагалом та наводить приклад використання астрагалів у якості амулетів у доскіфських степових культурах [10].

В цьому сенсі особливою видається ситуація з дитячими та підлітковими похованнями, де кількість астрагалів значно відрізняється від кількості альчиків у похованнях дорослих (див. графік 2).

Графік 2. Кількість астрагалів у дитячих та підліткових похованнях

Набори, що містять у собі велику кількість астрагалів, спонукають дослідників, шукати відповіді на запитання, щодо походження даної традиції. Деякі науковці вважають, що астрагали виконували сакральні функції: за допомогою них ворожили, передбачали майбутнє, задобрювали богів. Проте, існує думка й про те, що за доби середньої бронзи астрагали втратили свої ритуальні функції і перетворились на гральні кістки. Але варто пам'ятати, що гра завжди мала під собою ритуальне підґрунтя, і найчастіше була наслідком обрядів, що відійшли у минуле.

Для більш глибокого розгляду цього питання варто звернутися до етнографічних джерел. С. В. Сотникова наводить етнографічні дані щодо низки скотарських індо-іранських народів (башкирів, таджиків, узбеків, монголів, тувинців, хакасів тощо) про те, що ігри з астрагалами були дуже поширеними серед хлопчиків 8–12 років. [8]. Також вона зазначає, що в гральних наборах часто були присутні допоміжні елементи – так звані «бити». Р. О. Литвиненко вказує на те, що наразі відомо 4 поховання ДДБК з так званими кістяними конусами, разом з якими знаходилися й астрагали [6]. З етнографічних джерел також відомо, що ігри з астрагалами були пов'язані з календарними святами. У всіх цих іграх зосередження в одних руках найбільшої кількості кісток мало сприяти збільшенню приплоду худоби у їх власника [11].

Отже, дитячі ігри не були простими забавками, вони містили у собі глибоку сакральну функцію. Чому ж саме гра дітей, а не дорослих, була пов'язана з набуттям благополуччя й достатку? З етнографічних джерел відомо, що в традиційних суспільствах дітей до певного віку (приблизно 4–6 років) вважають створіннями без статті, що належать більше до світу тварин та духів, аніж до світу людей. Адже дитина не вмiла розмовляти, її лепет здавався дорослим незрозумілою мовою, якою дитина спілкувалася зі створіннями з потойбічного світу; вона могла часто хворіти, що розцінювалося, як вселення в дитину демонів та ін. Попри те, до поведінки дитини завжди пильно придивлялися, бо вважали, що за нею можна передбачувати майбутнє її родичів.

Дитячі ігри також були об'єктом пильного спостереження дорослих. Варто зазначити, що у деяких народів назви ігор з астрагалами пов'язувалися із полюванням, можливо тому, що полювання посідало певне місце у житті юнаків і могло бути елементом обряду ініціації, а астрагали – трофеями успішного полювання, які зберігали в якості ознаки переходу в доросле життя. На підтримку цієї гіпотези свідчать дані про те, що набори з найбільшою кількістю астрагалів фіксуються у похованнях підлітків від 12 до 18 років (від 36 до 150 астрагалів), що є свідченням особливого статусу таких дітей, а відтак і проведення з ними певних ритуалів, які, враховуючи їх вік, припустимо могли бути пов'язаними з обрядом ініціації.

Спираючись на етнографічні дані, можемо навести ще одну гіпотезу, яка певним чином пояснює присутність астрагальних наборів у дитячих та підліткових похованнях, при цьому не заперечуючи наші попередні припущення, а, скоріше, доповнюючи їх. Отже, особливе ставлення до дітей, що дорослішали та ставали підлітками, не зникало, саме тому їм відводили таку важливу місію, як ритуальні ігри під час свят. Скоріше за все, діти й підлітки, що були успішними в таких іграх, потім ставали служителями культу, шаманами та ворожбитами. Причому згодом, ймовірно, цей статус став передаватися у спадок, адже нам відоме поховання 10 з кургану 12 могильника «Чотири брати-2», де разом з дитиною віком до 8 років у могилі, окрім іншого реманенту, знаходився набір з 35 астрагалів і кістяна пряжка 2 типу, що датує поховання середнім етапом ДДБК. Натомість єдина пряжка, що була в похованні підлітка 14–15 років разом зі 115 астрагалами відноситься до 1а типу і, відповідно, датується раннім етапом існування ДДБК. Пряжки, що були знайдені у похованнях дорослих з астрагалами, у своїй більшості датуються раннім етапом, що вкотре підтверджує нашу гіпотезу про

неспадковий характер набуття статусу ворожбита/шамана на ранньому етапі існування ДДБК. Ймовірно, з поглибленням диференціації серед людності Дніпро-Донської бабинської культури та підвищенням статусу певних груп (військової знаті тощо), для виконання ритуальних дій переставали обирати «кращого гравця», ця функція ставала спадковою, що пізніше спричинило формування верстви служителів культу, як обмеженої спільноти з особливими функціями.

Аннотація. Стаття посвячена дослідженню практики використання астрагалів в погребальному дитячому і підлітковому обрядах населення Дніпро-Донської бабинської культури епохи середньої бронзи. Мета статті – проаналізувати існуючі археологічні і етнографічні джерела для визначення особливостей розповсюдження астрагалів в дитячих і підліткових захороненнях ДДБК. В ході дослідження були розглянуті захоронення, в інвентарі яких зустрічаються астрагали, продемонстровано наявність в захороненнях дітей і підлітків унікальних наборів астрагалів, проаналізовані згадки про використання астрагалів в відомих етнографічних джерелах. Основними напрямками використання астрагалів (в тому числі в погребальному обряді), по думці автора статті, є виконання з їх допомогою різних ритуалів, в яких, в частности, активне участь брали діти і підлітки.

Ключеві слова: середня бронза, Дніпро-Донська бабинська культура, астрагали, погребальний обряд.

Abstract. The article is devoted to the study of the practice of using astragals in funerary children's and adolescent rites of the population of the Dnieper-Don Babyne culture of the Middle Bronze Age. The purpose of the article is to analyze existing archaeological and ethnographic sources to determine the peculiarities of the distribution of astragals in children's and teenage burials of DDBC. In the course of the study, the graves containing the astragalus were found, the presence of unique sets of astragals in the graves of children and adolescents was demonstrated, and references to the use of astragals in well-known ethnographic sources were analyzed. The main directions of using astragals (including funeral rites), according to the author of the article, is the fulfillment with their help of various rituals, in which, in particular, children and teenagers took an active part.

Key words: Middle Bronze Age, the Dnepr-Don Babyne culture, astragals, funeral ceremony.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчинок / И. Ф. Ковалева // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 59–71.
2. Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С. Н. Санжаров // СА. – 1988. – № 1. – С. 140–159.
3. Стрельник М. О. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України / М. О. Стрельник, М. А. Хомчик, С. А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 34–49.
4. Стрельник М. О. Ігри давнього населення України / М. О. Стрельник, С. А. Сорокіна, М. А. Хомчик // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 101 : Теорія та історія культури. – С. 46–54.
5. Панковський В. Б. Лолінсько-бабинська дзига / В. Б. Панковський // Донецький археологічний збірник. – 2012. – № 16. – С. 77–99.
6. Литвиненко Р. О. Поховання культурного кола Бабіне з астрагалами / Р. О. Литвиненко // Древности 2005. – Харьков : ХИАО; НМЦ «МД», 2005. – С. 74–86.
7. Гришук О. М. Астрагали як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської Бабинської культури / О. М. Гришук // Донецький археологічний збірник. – 2013. – № 17. – С. 24–34.
8. Сотникова С. В. Детские погребение с наборами астрагалов как отражение половозрастной стратификации в обществах эпохи бронзы на территории евразийских степей (по материалам памятников синташтинско-петровского, потаповского, покровского типов) / С. В. Сотникова // Вестник Пермского университета. Серия : История. – 2015. – № 1 (28). – С. 20–30.
9. Цимиданов В. В. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности / В. В. Цимиданов, Н. А. Чаур // Древности Подонцовья. – Луганск, 1997. – С. 50–61.
10. Цимиданов В. В. Астрагали в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / В. В. Цимиданов // Археологический альманах. – № 10. – Донецк, 2001. – С. 215–248.
11. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. – М. : Наука, 1985. – 264 с.